

Research Paper

Political Development in Iran after the Islamic Revolution in the Light of Two "Iranian-Islamic" and "Modern" Discourses Masoumeh Mohammadi¹ *Mojtaba Maghsoudi² Mohammad Tohidfam³

1. Ph.D. Student in Political Sociology, Faculty of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Associate Professor of Political Science, Faculty of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

3. Professor of Political Science, Faculty of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.525>

Receive Date: 13 April 2024

Revise Date: 22 May 2024

Accept Date: 29 June 2024

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

Political development is a controversial concept in the theoretical field and perhaps far from reach in the field of social science. Leaving behind the gates of political development and establishing a politically developed society in any country requires a difficult and sometimes risky passage through a political transition period, which if it is too long, the possibility of going back increases. This research tries to deal with the factors hindering political development in Iran after the Islamic Revolution by examining the ruling discourses after the Islamic Revolution and the importance of Iranian Islamic cultural discourses and modern discourse. This research aims to explain the contrast between the Iranian-Islamic discourse and the modern discourse and its impact on the political development of Iran after the revolution what gives this research an innovative aspect is that; The present research can be a starting point for comparative studies regarding the reasons for Iran's underdevelopment, as well as conducting newer researches and providing newer solutions to achieve political development in Iran based on local, cultural, national and Islamic models In this regard, the main research question is; Why political development in Iran after the Islamic revolution has not been done in the light of two Iranian-Islamic discourses and the modern discourse? In realizing and achieving this question, this hypothesis is proposed that; In examining the Iranian-Islamic discourses ruling Iran after the Islamic Revolution, despite the capacities of acceleration and social and political mobilization, stabilization and the decisive historical cooperation with the modern discourse; In the field of political development, due to reasons such as ideals, ideals, ideological foundations and different functions, they have not been able to achieve meaningful, continuous and deep coordination and cooperation in the process of political development The research method in the present study is qualitative;. Qualitative method in scientific research refers to a set of approaches and techniques that are used for a deeper understanding of social, behavioral and cultural phenomena. These methods mainly focus on non-numerical and textual data and collect information through observation,

* **Corresponding Author:**
Mojtaba Maghsoudi, Ph.D.
E-mail: maghsoudi42@yahoo.com

interviews, focus groups and content analysis. Also, the theoretical discussion is based on the theory of discourse analysis and the theory of political development. The method of gathering information is based on library and internet sources. The research variables include independent variable: Iranian-Islamic cultural discourse, modern cultural discourse and dependent variable: political development. Since the foundation of all changes, values, trends in a society depends on the political development in that society, in this sense, the cultural-political discourse and the explanation of the cultural and political perspective of that society are important to examine the development or lack of development and the authors have explained it in the course of this research. The article is organized in three parts. In the first part; The theory of discourse analysis and the theory of political development have been examined in the second part of the article; A historical look at the ruling discourses in Iran from the constitution to the Islamic revolution has been discussed and finally; The discourses governing Iran after the Islamic revolution and the impact of their confrontation on the lack of political development of Iran after the revolution have been examined, and in the final part, the hypothesis has been proved and the article summarized?

Methodology

The research method in the current study is qualitative; Qualitative method in scientific research refers to a set of approaches and techniques that are used for a deeper understanding of social, behavioral and cultural phenomena. These methods mainly focus on non-numerical and textual data and collect information through observation, interviews, focus groups and content analysis. Also, the theoretical discussion is based on the theory of discourse analysis and the theory of political development. The method of gathering information is based on library and internet sources. The research variables include independent variable: Iranian-Islamic cultural discourse, modern cultural discourse and dependent variable: political development. Since the foundation of all changes, values, trends in a society depends on the political development in that society, in this sense, the cultural-political discourse and the explanation of the cultural and political perspective of that society are important to examine the development or lack of development and the authors have explained it in the course of this research.

Results and Discussion

Classification of data

1- Research literature

2- Theoretical Foundations:

First; Discourse analysis theory

Second, political development and its characteristics

Iranian-Islamic discourse

Modern discourse

3- Historical review of political discourses in Iran (from the constitution to the revolution)

4- Discourses governing Iran after the Islamic Revolution and their impact on political development.

5- The ruling discourse after the Islamic revolution (1376-1368) the construction discourse.

6- Discourse period after the Islamic revolution in Iran (1376-1384) reform discourse.

- 7- The period of discourse after the Islamic revolution in Iran (1384-1392), the discourse of fundamentalism.
- 8- The period of discourse after the Islamic revolution in Iran (1392-1400), the discourse of moderation or reformists.
- 9- The period of discourse after the Islamic revolution in Iran (1400 - until now) the discourse of justice and republicanism.

Conclusion

From the discussion and examination of the nature and characteristics of various discourses that emerged during the years after the Islamic Revolution, various results can be deduced regarding political development. The Islamic Republic of Iran has been the first country among the developing countries to have a constitution, parliament and civil institutions. Each of the discourses has succeeded in achieving some components of political development in a short period and has temporarily reached a relative hegemonic position, because the antagonism and conflict of the dominant discourses in opposition to each other has not made it possible to achieve absolute political development.

The ruling discourses in Iran after the Islamic revolution have been a combination of the Iranian-Islamic discourse and the modern discourse, and it can be acknowledged that; Iran's Islamic revolution is modern in some ways and anti-modern in some ways. It was precisely for this reason that the confrontation between the goals of the traditional Iranian Islamic discourse and the modern discourse created a kind of challenge between tradition and modernity in the Islamic Revolution that has not yet been resolved. Iran's Islamic Revolution took place in modern times, and the concept of "revolution" is essentially a modern one. "Revolution" has a different meaning in Islamic culture and in Greek political culture. There are other aspects in the Iranian revolution that can be compared to modernity. If we look at the groups involved in the revolution, especially the groups inclined to liberalism and Marxism, we can clearly see the modern strains. Of course, this is less seen in the traditional groups and the leader of the revolution. In the person of Imam Khomeini (RA), in addition to the traditional aspects, one can see the desire for modern concepts such as democracy and republic. It can be said that even in the discourse view of Imam Khomeini (RA), the interaction between two Iranian-Islamic discourses and the modern discourse has been observed.

But the important point in this is that the identity of political Islam was formed in the construction of otherness, which is one of the pillars and components of discourse, with modernity. Identities are not fixed things, and they are formed in alienation with "other". But the opposition and non-alignment of the two discourses have had various consequences and dimensions, including the migration of villagers to big cities, especially Tehran that doubled the conflict between tradition and modernity in Iranian culture. This means that the Iranian-Islamic discourses ruling Iran after the Islamic Revolution, despite the capacities of acceleration and social and political mobilization, stabilization and historic cooperation with the modern discourse; In the field of political development, due to reasons such as ideals, ideals, ideological foundations and different functions, they have not been able to achieve meaningful, continuous and deep coordination and cooperation in the process of political development.

As it was mentioned, the functions of a revolution cannot be considered as a type of discourse. After the Islamic revolution, there were different discourses. For example, the discourse of the early days of the revolution, when the freedom movement and the person of Engineer Bazargan had modern trends or the period of 1980s and after the Imam's death, it caused the basis and totality of discourses to lean towards traditional values. Meanwhile,

the society has taken another path. If we consider the Islamic Republic as the logical continuation of the Islamic Revolution, we can well observe the trends of moving towards Islamism and Islamism and confronting the manifestations of modernity.

In general, it can be said that there is no conflict between tradition and modernity in the discourse of leadership. Modernization has been a trend to modernize Iran since the 1940s. And due to the lack of coordination between different discourses and ideas, it has not been compatible with success and it has suffered from excessive haste. Due to the mentioned reasons, these two discourses have not been able to proceed in parallel in the political and economic spheres and take effective steps in the direction of political development. On the contrary, modern discourse has created grounds for conflict with tradition and religion due to misunderstandings and differences of opinions and ideas. The religious leadership of Imam Khomeini (RA) was able to mobilize the people in line with the ideals of the revolution and considering the conflict between tradition and modernity due to their unique characteristics. Now, by keeping in mind the ideals and goals of the Islamic Revolution and by aligning the two Iranian-Islamic discourses and the modern discourse and the interaction of the two together and away from a partisan view, effective steps should be taken in the direction of political development by observing all the components and its indicators. The last word is that based on the hypothesis raised in the research and according to the components of political development, the most important indicators of which can be; Democratic political structure, participatory civil political culture, political institutionalism, political tolerance and tolerance, active political participation, dynamic civil society, the existence of structures to successfully overcome political crises, free and competitive elections of independent and efficient political parties, freedom of opinion and expression. He mentioned respect for individual rights and according to the components of the discourse analysis, it can be acknowledged that; The confrontation between the Iranian-Islamic discourse and the modern discourse has always been one of the obstacles and challenges of political development in Iran after the Islamic Revolution. Based on this, it is necessary for our country to formulate general and national political development patterns in accordance with modern global discourses by professors and academics in the fields of political sociology and political science.

Keywords: Iranian-Islamic Discourse, Modern Discourse, Political Development, Iran, Islamic Revolution.

References

- Abrahamian, Ervand (2010), *History of Modern Iran*, Translated by: Mohammad Ebrahim Fatahi. Tehran: Ney Publishing. (In Persian).
- Azimi Dolatabadi, Amir (2007), "Globalization and Cultural Policy of the Islamic Republic of Iran", *Matin Research Journal*, No. 41. (In Persian).
- Alamdari, Kazem (2005), "The Power Structure of the Islamic Republic: Transition from Populism to Clientelism, and Militarization of the Government", *Journal of Third World Quarterly*, Vol. 26, No.8.
- Bahrampour, Shabanali (2014), "Critical linguistics in the form of critical discourse, introduction and review of the book *Critical Discourse Analysis*", Written by Ferdous Aghagholi", *Book Review Chapter*. (In Persian).
- Bashirieh, Hossein (2001), *A Preface to the Political Sociology of Iran: The Period of the Islamic Republic*, Tehran: Contemporary Publishing. (In Persian).
- Bashirieh, Hossein (2004), *Reason in politics*, Tehran: Contemporary view. (In Persian).

- Dehghani Firouzabadi, Seyyed Jalal (2013), *Discourse cycle in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran: from the merchant government to the clerical government*, Tehran: Mokhtab Publication. (In Persian).
- Dehghani Firouzabadi; Seyed Jalal; Atai, Mehdi (2014), The Nuclear Discourse of the 11th Government, *Strategic Studies Quarterly*, Vol. 17, No. 1. (In Persian).
- Eftekhari, Asghar (2008), "The Changing Face of National Security: Investigating Internal Security with Political Competition in the Islamic Republic of Iran", *Strategic Studies*, Vol. 5, No. 4, Summer, pp. 19-52. (In Persian).
- Eftekhari Asghar (2008), "The Changing Face of Internal Security: Investigating the Relationship between Internal Security and Political Competition in the Islamic Republic of Iran", *Strategic Studies Quarterly*, Number 4. (In Persian).
- Fairclough, N. (2003), *Analyzing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, New York: Routledge.
- Farqani, Mohammad Mahdi (2012), "The evolution of the discourse of political development in Iran (from the Constitution to Khatami)", *Social Sciences Quarterly*, Vol. 5, No. 3, pp. 5-35. (In Persian).
- Jahangiri, Jahangir and Fatahi, Sajjad (2011), "Analysis of Mahmoud Ahmadinejad's discourse in the 10th term presidential election", *Iranian Journal of Social Studies*, Vol. 5. No. 3. (In Persian).
- Huntington, Samuel .p (1979). "The Change to Change: Modernization, Development, and Politics", in: *Comparative Modernization*, Cyril E. Black, New York: The free press.
- Khaje Sarvi, Gholamreza and Radfar, Firoz (2016), explaining the discursive evolution of political culture: a case study of Iran's political culture, *Islamic Revolution Approach Quarterly*, Vol. 11, No. 38, pp. 3-22. (In Persian).
- Khalig Panah, Kamal and Sanaee, Ali (2018), "Modernity and Discourse Formulation of Cultural Policy: Analysis of Governmental Cultural Policy Discourse in Iran (2006 AH to Present)", *Journal of Applied Sociology*, Vol. 31, No. 79, pp. 57-74. (In Persian)
- Keddie, Nikki R. (2004), *Results of the Iranian Revolution*, Translated by Mehdi Hachikatkhah, Tehran: Oqnoos. (In Persian).
- Laclau, Ernesto and Mouffe, Chantal (2000), *Hegemony and Socialist Strategy*, London: Verso Books.
- Laclau, Ernesto and Mouffe, Chantal (1985), *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Publisher: Verso Books.
- Kiani, Kiyani (2018), "Discourse analysis or crisis of concepts", Personal site. (In Persian)
- Moghadami, Mohammad Taqi (2018), "Laclau and Mouffe's theory of discourse analysis and its critique", *Marafet Social Cultural Knowledge*, Vol. 2, No. 2. (In Persian).
- Mohammad Reza Dehghani and Akbari, Ahmad (2016), Discourse analysis with an approach to political discourse, *applied research quarterly in management and accounting*, No. 6, Summer, pp.150-163. (In Persian).
- Qobadzadeh, Nasser (2008), *A pathological narrative of the disintegration of the system and the people in the second decade of the revolution*, Tehran: Farhang Gofteman. (In Persian).
- SarialQalam, Mahmood (1998), *Political Culture in Iran*, Tehran: Research Center for Cultural and Social Studies. (In Persian).
- SarialQalam, Mahmood (2002), *Rationality and the future of Iran's development*, Second edition, Tehran: Middle East Center for Scientific Research and Strategic Studies. (In Persian).
- Seifzadeh, Hossein (2008), *Fifteen Models of Modernization, Development and Political Transformation*, Tehran: Qoomes Publishing. (In Persian).
- Tajik, Mohammad Reza (1998), "Otherness and Identity: The Formation of Revolutionary Discourse in Iran", *Matin Research Journal*, No. 1. Winter. (In Persian).

- Tajik, Mohammadreza (1998), "Pretend Text and Discourse Analysis", *Discourse Quarterly*, No. 2, pp. 7-15. (In Persian).
- Tajik, Mohammad Reza (2000), *Discourse and Discourse Analysis*, Tehran: Farhang Gofman Publications. (In Persian).
- Tajik, Mohammad Reza (2004), *Reason in Politics*, Tehran: Negah Moaser. (In Persian).
- Vafai Khosro (2013), "Political development and modern politics: harms and challenges of political development in contemporary Iran", *Political Science Quarterly*, Vol. 10, No. 29, Winter. pp. 75-90. (In Persian).
- Yazidi, Rajab; Rezaei Panah, Amir (2012), "Social and economic foundations in dominant political discourses in the Islamic Republic of Iran", *Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, Vol. 4, No. 4, pp. 47-74. (In Persian).

توسعه سیاسی در ایران بعد از انقلاب اسلامی در پرتو دو گفتمان «ایرانی - اسلامی» و «مدرن»

معصومه محمدی^۱ * مجتبی مقصودی^۲ محمد توحیدفام^۳

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. دانشیار علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۳. استاد علوم سیاسی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی:

<https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResul?ItemID=9671713731/12%>

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1403.19.4.4.4>

چکیده

توسعه سیاسی در ایران از اهمیت زیادی برخوردار است؛ اما به نظر می‌رسد شناخت آسیب‌ها و چالش‌های آن و به‌ویژه نسبتی که توسعه سیاسی با گفتمان‌های فرهنگی و به تبع آن، بررسی گفتمان‌های ایرانی - اسلامی و مقایسه با گفتمان‌های مدرن دارد، به مراتب مهم‌تر و حیاتی‌تر است. این پژوهش با هدف تبیین تقابل گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن و تأثیر آن بر توسعه سیاسی ایران پس از انقلاب است. در این راستا، سؤال اصلی پژوهش آن است که چرا توسعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی در پرتو دو گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن صورت پذیرفته است؟ در تحقق و دستیابی به این پرسش، این فرضیه مطرح می‌شود که در بررسی گفتمان‌های ایرانی - اسلامی حاکم بر ایران پس از انقلاب اسلامی، علی‌رغم ظرفیت‌های شتاب‌دهندگی و بسیج‌گری اجتماعی و سیاسی، ثبات‌سازی و همکاری‌های سرنوشت‌ساز تاریخی با گفتمان مدرن، در عرصه توسعه سیاسی به دلایلی چون ایدئال‌ها و آرمان‌ها و مبانی اندیشه‌ای و کارکردهای متفاوت نتوانسته‌اند هماهنگی و همکاری معنادار، مستمر و عمیقی را در فرایند توسعه سیاسی رقم بزنند. پژوهش حاضر به روش کیفی و بحث نظری آن براساس نظریه تحلیل گفتمانی و روش گردآوری اطلاعات با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:
گفتمان ایرانی -
اسلامی، گفتمان
مدرن، توسعه
سیاسی، ایران،
انقلاب اسلامی

* نویسنده مسئول:

مجتبی مقصودی

پست الکترونیک: maghsoodi42@yahoo.com

مقدمه

توسعه سیاسی مفهومی پرمجاده در عرصه نظری و شاید دور از دسترس در حوزه علم اجتماعی است. پشت سر گذاشتن دروازه‌های توسعه سیاسی و برپایی جامعه توسعه‌یافته سیاسی در هر کشور مستلزم عبور دشوار و گاه پرمخاطره از یک دوره گذار سیاسی است که اگر بیش از حد طولانی شود، احتمال بازگشت به عقب افزون‌تر می‌شود. این پژوهش تلاش دارد با بررسی گفتمان‌های حاکم پس از انقلاب اسلامی و اهمیت گفتمان‌های فرهنگی ایرانی اسلامی و گفتمان مدرن به عوامل بازدارنده توسعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی بپردازد. هدف این پژوهش تبیین تقابل گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن و تأثیر آن بر توسعه سیاسی ایران پس از انقلاب است. آنچه به این پژوهش جنبه نوآورانه داده این است که پژوهش حاضر می‌تواند سرآغازی جهت مطالعات تطبیقی درخصوص دلایل توسعه‌نیافتگی ایران و همچنین، انجام پژوهش‌ها و ارائه راهکارهای جدیدتر برای دستیابی به توسعه سیاسی در ایران براساس الگوهای بومی، فرهنگی، ملی و اسلامی باشد. در این راستا، سؤال اصلی پژوهش این است که چرا توسعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی در پرتو دو گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن صورت پذیرفته است؟ در تحقق و دستیابی به این پرسش، این فرضیه مطرح می‌گردد که در بررسی گفتمان‌های ایرانی - اسلامی حاکم بر ایران پس از انقلاب اسلامی، علی‌رغم ظرفیت‌های شتاب‌دهندگی و بسیج‌گری اجتماعی و سیاسی، ثبات‌سازی و همکاری‌های سرنوشت‌ساز تاریخی با گفتمان مدرن، در عرصه توسعه سیاسی به دلایلی چون ایدئال‌ها و آرمان‌ها و مبانی اندیشه‌ای و کارکردهای متفاوت نتوانسته‌اند هماهنگی و همکاری معنادار، مستمر و عمیقی را در فرایند توسعه سیاسی رقم بزنند. روش تحقیق در پژوهش حاضر به روش کیفی است. روش کیفی در پژوهش‌های علمی به مجموعه‌ای از رویکردها و تکنیک‌ها اطلاق می‌شود که برای فهم عمیق‌تر از پدیده‌های اجتماعی، رفتاری و فرهنگی استفاده می‌شود. این روش‌ها عمدتاً بر روی داده‌های غیر عددی و متنی تمرکز دارند و از طریق مشاهده، مصاحبه، گروه‌های تمرکز و تحلیل محتوا اطلاعات جمع‌آوری می‌کنند. همچنین، بحث نظری براساس نظریه تحلیل گفتمان و نظریه توسعه سیاسی است. روش گردآوری اطلاعات با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی است. متغیرهای پژوهش شامل متغیر مستقل (گفتمان فرهنگی ایرانی - اسلامی، گفتمان فرهنگی مدرن) و متغیر وابسته (توسعه سیاسی) است. از آنجاکه زیربنای همه تحولات، ارزش‌ها و ایستارها در یک جامعه بستگی به توسعه‌یافتگی سیاسی در آن جامعه دارد، از این لحاظ گفتمان فرهنگی - سیاسی و تبیین دیدگاه فرهنگی و سیاسی آن جامعه برای بررسی توسعه‌یافتگی و یا عدم توسعه‌یافتگی دارای اهمیت است و نویسندگان در مسیر این پژوهش به تبیین آن پرداخته‌اند.

سازمان دهی مقاله در سه بخش صورت پذیرفته است. در بخش نخست، نظریه تحلیل گفتمان و نظریه توسعه سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است؛ در بخش دوم مقاله، نگاهی تاریخی به گفتمان‌های حاکم بر ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی شده است و در نهایت، به بررسی گفتمان‌های حاکم بر ایران پس از انقلاب اسلامی و تأثیر تقابل آن‌ها بر عدم توسعه سیاسی ایران پس از انقلاب پرداخته شده است و در بخش پایانی، اثبات فرضیه و جمع‌بندی مقاله صورت گرفته است.

۱. ادبیات پژوهش

در خصوص موضوع تأثیر گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن در ایران پس از انقلاب اسلامی با برخی از منابع ارزشمندی مواجه هستیم که در ادامه به بررسی آن‌ها پرداخته شده است. مقاله با عنوان «بررسی گفتمان‌های دولت‌های پس از انقلاب اسلامی ایران (۱۳۹۲-۱۳۵۷)» به قلم محمداقبر مکرمی پور و همکاران (۱۴۰۱) است. در این پژوهش به صورت‌بندی و مفصل‌بندی گفتمان‌های پس از انقلاب اسلامی پرداخته شده است. توجه عمده مقاله به بررسی و کشف تفاوت‌ها و تشابهات دورویکرد اصلاح‌طلبی و اصولگرایی در گفتمان‌های پس از انقلاب اسلامی بوده است. از دیگر آثار ارائه‌شده می‌توان به مقاله «نگاهی به مفهوم توسعه و بعد سیاسی آن» به قلم مجید عباس‌زاده (۱۳۹۹) اشاره نمود. نویسنده در این پژوهش به بررسی چیستی توسعه سیاسی و شاخصه‌های آن در توسعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی پرداخته است. در اثری با عنوان «تبیین تحول گفتمانی فرهنگ سیاسی؛ مطالعه موردی فرهنگ سیاسی ایران» نوشته فیروز رادفر (۱۳۹۶)، نویسنده به بررسی و تبیین نظریه تحلیل گفتمان در گفتمان‌های حاکم در ایران پس از انقلاب اسلامی و علل به‌وجود آمدن هر یک از گفتمان‌ها و نقش و تأثیر آن‌ها در فرهنگ سیاسی ایران پرداخته است. در مقاله «تحلیل گفتمان سیاست فرهنگی دولتی در ایران (۱۲۸۵) ه.ش تاکنون» نوشته نویسندگان، کمال خالوق‌پناه و علی سنایی (۱۳۹۹) اشاره کرد. نویسندگان در این نوشتار به واکاوی نقطه آغازین گفتمان مدرن در ایران و علل عقب‌افتادگی توسعه سیاسی در ایران پرداخته‌اند. همچنین، می‌توان به مقاله «تحول گفتمان توسعه در ایران (از مشروطه تا خاتمی)» به قلم محمد مهدی فرقانی (۱۳۸۱) پرداخت. در این مقاله، نویسنده به بررسی هشت دوره تاریخی از سال ۱۲۸۵ تا ۱۳۷۷ هجری شمسی پرداخته است. مطالب ارائه‌شده در این نوشتار در خصوص گفتمان‌های حاکم در این بازه زمانی و بررسی هر یک از شاخصه‌های توسعه سیاسی در هر یک از گفتمان‌ها است. در این میان، می‌توان به کتاب ارزشمند چرخه گفتمانی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران از دولت بازرگان تا دولت روحانی نوشته سید جلال دهقانی فیروزآبادی

(۱۳۹۳) اشاره کرد. در این کتاب نویسنده به بررسی و مطالعه گفتمان‌های حاکم از انقلاب اسلامی تا دولت روحانی پرداخته است. هر یک از گفتمان‌ها از جنبه‌هایی چون شاخصه‌های گفتمان ایرانی اسلامی و شاخصه‌های توسعه سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است. به‌طور کلی، در آثار مطرح‌شده، گفتمان‌های حاکم قبل و بعد از انقلاب اسلامی در ایران مورد مطالعه قرار گرفته است. در آثار بیان‌شده، تقابل گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن و تأثیرات آن‌ها بر توسعه سیاسی در ایران بعد از انقلاب اسلامی مورد مطالعه قرار نگرفته است. نویسنده پژوهش در نظر دارد با مطالعه و تبیین گفتمان‌های اصلی و همچنین، تأثیرات آن‌ها بر توسعه سیاسی، تقابل این دو گفتمان را در عدم توسعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی مورد واکاوی قرار دهد.

۲. مبانی نظری

۲-۱. نظریه تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان به بررسی این مقوله می‌پردازد که چگونه معنا و پیام واحدهای زبانی در تعامل با عوامل درون‌زبانی، مانند ساختارهای زبانی و محیط بلافصل زبانی و همچنین، عوامل برون‌زبانی نظیر زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و موقعیتی شکل می‌گیرد و تجلی می‌یابد. این تحلیل نشان می‌دهد که معنا و پیام زبان تنها به خود واحدهای زبانی محدود نمی‌شود، بلکه تحت تأثیر نظام زبانی کلی و عوامل محیطی گسترده‌تر قرار دارد. تحلیل گفتمان و متن به شاخه‌ای از زبان‌شناسی جدید اطلاق می‌شود که هدف آن توصیف کلام پیوسته معنی‌دار بالاتر از جمله است. این اصطلاح برای مطالعه بخش عمده‌ای از زبان به‌کار می‌رود؛ به‌طور کلی، تحلیل گفتمان شامل تنوع رویکردها و دیدگاه‌های مختلف با استفاده از روش‌های گوناگون است. به بیانی کلی‌تر، این تحلیل مجموعه‌ای از روش‌ها و نظریه‌ها برای بررسی زبان و نحوه استفاده از زبان در زمینه‌های اجتماعی را دربرمی‌گیرد. برای درک بهتر نظریه تحلیل گفتمان، در ادامه به آرا و نظریات نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان و اجماع آن‌ها در خصوص بررسی دقیق‌تر پژوهش حاضر پرداخته شده است (دهقانی و اکبری، ۱۳۹۶: ۱۵۵).

لاکالا^۱ و موفه^۲ «از نظریه‌پردازانی هستند که در خصوص تحلیل گفتمان فعالیت داشته و نتیجه تحقیقات آن‌ها برگرفته از این موضوع است که تمامی عناصر و اعمال، گفتمانی هستند؛ به‌عبارتی، هر فعالیتی برای معنا دار شدن باید بخشی از یک گفتمان خاص باشد. گفتمان‌ها تنها

1 Lacalau
2 Moufle

منعکس کننده فرایندهایی در بخش‌های دیگر جامعه از قبیل اقتصاد یا سیاست نیستند، بلکه عناصر و اقدامات مربوط به همه بخش‌های جامعه را به هم ربط می‌دهند. معانی از درون گفتمان‌ها پدیدار می‌شوند و هر کردار و متنی در درون گفتمان معنی می‌یابد. مثلاً در حوزه سیاست، هر گفتمان سیاسی مسلط به‌نوعی خاص از زندگی سیاسی جهت بخشیده و هویت‌ها و خودفهمی‌های افراد را تعریف و تعیین می‌کند و برخی امکانات زندگی سیاسی را حفظ و برخی دیگر را حذف می‌کند» (لاکلا و موفه، ۲۰۰۱: ۱۰۵). از دیگر نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان تتون ای ون دایک^۱ است. از دیدگاه این نظریه‌پرداز، از آنجاکه تحلیل گفتمان یک امر میان‌رشته‌ای است، توان آن را دارد که ارزیابی ساختاری را با ویژگی‌های متعدد گستره اجتماعی- فرهنگی و اداری مرتبط سازد. ون دایک بر این باور است که بخش اعظم اطلاعات گنجانده شده در یک متن به‌صراحت بیان نشده حالت ضمنی دارد؛ به‌عبارتی، تحلیل ناگفته‌ها گاه پیش از مطالعه آنچه عملاً در متن بیان شده روشنتر موضوع است. از نظر میشل فوکو^۲ نیز ماهیت گفتمان به‌گونه‌ای است که باعث بیان گزاره‌هایی خاص می‌شود و از بیان گزاره‌های دیگر جلوگیری می‌کند. از نگاه فوکو، گفتمان نه تنها همیشه در قدرت بوده و دلالت بر قدرت دارد بلکه از جمله نظام‌هایی است که قدرت از طریق آن دست‌به‌دست می‌شود (تاجیک، ۱۳۹۰: ۱۵). از دیگر نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان، نور من فرکلاف^۳ استاد رشته زبان در زندگی اجتماعی دانشگاه لانکاستر انگلستان است. «او در بحث کاربرد زبان بر این نکته تأکید می‌ورزد که زبان در لایه‌لایه روابط و فرایندهای اجتماعی محصور است. این روابط و فرایندها به‌طور نظام‌مند نوع تغییرات زبان را تعیین می‌کنند که از جمله آن‌ها صورت‌های زبانی‌اند که در متن ظاهر می‌شوند و با ایدئولوژی آمیخته‌اند» (فرکلاف، ۱۹۹۵: ۱۱۵). با در نظر گرفتن تعاریف مطروحه نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان باید به این نکته توجه داشته باشیم کسانی که در این حیطه فعالیت کرده‌اند چهار گام را در شناسایی تحلیل گفتمان مورد بررسی قرار داده‌اند که در ادامه به آن پرداخته شده است.

گام اول، شناسایی تخاصم گفتمانی: اولین روش برای شناسایی تحلیل گفتمان در چهارچوب این نظریه، شناسایی حداقل دو گفتمان در تقابل با یکدیگر است؛ زیرا این گفتمان‌ها از طریق دال غیریت با هم در ارتباط هستند. گفتمان‌ها اغلب از طریق وجود گفتمان رقیب هویت می‌یابند و نظام معنایی خود را براساس این رقابت سازمان‌دهی می‌کنند

1 Teun A. van Dijk

2 Foucault

3 Norman Fairlough

(بهرام‌پور، ۱۳۹۴: ۲۵). درحقیقت، برای بررسی ساختار نظام معنایی یک گفتمان باید آن را در مقابل ساختار نظام معنایی گفتمان رقیب قرار داد تا با قرار گرفتن تقابل‌ها و تفاوت‌های آن‌ها، تفاوت‌های محتوایی آن را موردبررسی قرار داد (کیانی، ۱۳۹۰: ۵۲).

گام دوم، تعیین زمان و مکان: گفتمان‌ها در زمان و مکان وجود دارند و برای بررسی دقیق گفتمان‌ها باید دوره زمانی و اینکه چه گفتمان‌هایی در چه مقطع زمانی و در مقایسه با چه گفتمانی مقایسه شود، موردتوجه قرار داد. درهرحال، تحلیلی از این دست از دو حالت خارج نیست: نخست، بررسی یک دوره زمانی مشخص از تعاملات دو یا چند گفتمان؛ دوم، بررسی چگونگی شکل‌گیری یک گفتمان و سیر تحول آن از زمان فعال شدن تا زمان حال یا بررسی آن در دوره‌های گذشته (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۳: ۱۹۶-۱۸۹).

گام سوم، تحلیل معانی: در مرحله سوم از تحلیل گفتمان باید به واکاوی، بررسی و تحلیل معنایی پرداخته شود. انجام این مرحله از فرایند سیاسی مستلزم درنظرگرفتن و بررسی ملاحظات خاص است که این موارد را می‌توان به‌صورت زیر بیان نمود. نخست، منازعات معنایی و تحولات اجتماعی براساس نظریه گفتمان، دوم، معنا و متن در تحلیل گفتمان (مقدمی، ۱۳۹۰: ۸۳).

گام چهارم، منسجم‌سازی تحلیل‌های گفتمانی: در مرحله پایانی از فرایند تحلیل گفتمان باید برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی سازوکار مشترک حاکم بر کلیه کردارها و رفتارهای گفتمان‌های سیاسی موردبررسی قرار بگیرد. متونی که در سطح جمله و بالاتر از سطح جمله در بخش قبل موردبررسی قرار گرفتند نشان دادند که در هر دو سطح بخشی مورد تأکید قرار می‌گیرد و بخش دیگری به حاشیه رانده می‌شود (تاجیک، ۱۳۹۰: ۲۷۳-۲۷۱). به‌طور خلاصه، می‌توان گفت که برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی هم بر کردارهای زبانی و هم بر کردارهای غیرزبانی حاکم است و آن‌ها را در حفاصل میان دو قطب مثبت و منفی جهت می‌دهند؛ ازاین‌رو، بررسی گفتمان‌های متخاصم برای برجسته ساختن «خود» و به حاشیه راندن گفتمان رقیب، نیاز به تحلیل منسجمی از کلیه کارکردهای گفتمان دارد (جهانگیری و فتاحی، ۱۳۹۰: ۳۱۳).

۲-۲. توسعه سیاسی و شاخصه‌های آن

از توسعه سیاسی تعاریف متعددی ارائه شده است که در اینجا به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود. از دیدگاه لوسین پای، توسعه سیاسی دارای تعاریف مختلفی است. توسعه سیاسی را می‌توان مشارکت توده‌ای و اقدام عمومی را می‌توان در فعالیت‌های سیاسی مرتبط دانست. نکته

اصلی این است که افراد جامعه به شهروندانی فعال تبدیل شوند. دومین نکته، ظرفیت نظام سیاسی در ارائه برون‌دادها و تأثیرگذاری آن بر جامعه و اقتصاد است. این ظرفیت به تمایل برای تخصصی و عقلایی کردن حکومت اشاره دارد و تغییر تدریجی آن به گسترش و تخصصی شدن ساختارها منجر می‌شود. در اینجا، بر یکپارچه و تخصصی کردن بخش‌های مختلف نظام سیاسی تأکید شده است (عالم، ۱۳۸۱: ۱۲۶-۱۲۴). از نظر جیمز کلمن، «توسعه سیاسی به دستیابی نظام سیاسی به موقعیتی اشاره دارد که بتواند به‌طور آگاهانه و موفقیت‌آمیز، ظرفیت سیاسی خود را از طریق نهادهای مؤثر افزایش دهد» (سیف‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۲۳). ساموئل هانتینگتون «مؤلفه‌های اصلی توسعه سیاسی را عقلانی‌سازی، یکپارچگی ملی، دموکراتیزه‌سازی، انعطاف‌پذیری و بسیج تحرک یا مشارکت می‌داند» (هانتینگتون، ۱۹۷۹: ۴۷). در مجموع، توسعه سیاسی را می‌توان به‌عنوان فرایندی تعریف کرد که طی آن، ظرفیت نهادهای سیاسی حکومتی و غیرحکومتی در پاسخ به تقاضاهای جامعه برای مشارکت در فرایندهای سیاسی به‌طور فزاینده‌ای افزایش می‌یابد.

۱-۲-۲. شاخصه‌های توسعه سیاسی

پژوهشگران و نظریه‌پردازان حوزه توسعه سیاسی، علی‌رغم وجود تعدد دیدگاه‌ها و نظریه‌ها، در بسیاری از جوانب این مفهوم به اجماع نظر می‌رسند. این شاخصه‌ها شامل ساختار سیاسی دموکراتیک، فرهنگ سیاسی مدنی مشارکتی، نهادینگی سیاسی، تساهل و مدارای سیاسی، مشارکت سیاسی فعالانه، جامعه مدنی پویا و وجود ساختارهای عبور موفقیت‌آمیز از بحران‌های سیاسی، انتخابات آزاد و رقابتی، احزاب سیاسی مستقل و کارآمد، آزادی عقیده و بیان و احترام به حقوق فردی است. برای پی بردن به توسعه سیاسی در یک گفتمان یا عدم توسعه سیاسی، باید شاخصه‌های مطرح‌شده در هر گفتمان را با توجه به شاخصه‌های توسعه سیاسی مقایسه کرد و موردبررسی قرار داد. به‌عنوان مثال، بررسی اینکه آیا یک گفتمان خاص دارای ساختار سیاسی دموکراتیک است و احترام به حقوق فردی را به‌خوبی تضمین می‌کند یا خیر می‌تواند نشان‌دهنده توسعه یا عدم توسعه سیاسی در آن گفتمان باشد. به‌علاوه، بررسی میزان مشارکت سیاسی فعالانه و وجود جامعه مدنی پویا نیز از دیگر شاخصه‌هایی است که در تحلیل توسعه سیاسی مورد استفاده قرار می‌گیرد. با در نظر گرفتن این شاخصه‌ها، می‌توان به دقت ترسیم کرد که یک گفتمان چقدر به سمت توسعه سیاسی پیش رفته یا در مسیر مناسبی برای توسعه قرار دارد؟

۲-۲-۲. گفتمان ایرانی - اسلامی

انقلاب اسلامی گفتمان ویژه‌ای را در سطح جهان و به‌ویژه در خاورمیانه به‌وجود آورده است که نه تنها اختلاف اساسی با قبل از انقلاب داشته، بلکه ماهیت آن نیز متفاوت است. این تفاوت بر سه محور «اسلام‌گرایی»، «استقلال‌گرایی» و «وحدت‌گرایی» متکی است (آبراهامیان، ۱۳۹۵: ۱۰۵). اسلام‌گرایی پایه اصلی گفتمان ایران پس از انقلاب است. گرچه با اسلام‌گرایی می‌توان استقلال‌گرایی و نفی حضور سلطه‌گران جهانی و نیز وحدت‌گرایی میان اقشار دینی و اجتماعی منطقه را نیز استنباط کرد؛ اما از منظر دیگر، به لحاظ اهمیت این دو گفتمان و کشف ابعاد آن‌ها در منطقه به شکل جداگانه بررسی می‌شود. اسلام‌گرایی ایران نقش اساسی در ظهور نهضت‌ها و گرایش‌های تند و معتدل اسلامی در منطقه خاورمیانه داشته است. گرچه گرایش شیعی در منطق اسلام‌گرایی ایران در سطوح مختلف متفاوت بوده، واکنش‌های متفاوتی را در سطح منطقه داشته و زمینه‌ای برای به هم خوردن تعادل ژئوپلیتیکی و جمعیتی را باعث گردیده است (بشیریه، ۱۳۷۳: ۱۵۳)؛ اما باید دید با توجه به معیارها و شاخصه‌های گفتمان ایرانی - اسلامی که بعد از انقلاب اسلامی در ایران حاکم شده است، آیا تمامی شاخصه‌های توسعه سیاسی به‌وقوع پیوسته و این گفتمان توانسته جامعه را به سمت توسعه سیاسی با درک تمامی ابعاد و شاخصه‌های آن حفظ و اجرایی نماید.

۲-۲-۳. گفتمان مدرن

گفتمان مدرن به مجموعه اصول، مفاهیم و رویکردهایی اطلاق می‌شود که در دوران مدرنیته برخی از مسائل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و فلسفی را شکل می‌دهند. گفتمان مدرن از قرن ۱۷ میلادی شروع شده و تا قرن ۲۰ میلادی ادامه داشته است. یکی از ویژگی‌های مهم گفتمان مدرن، تمرکز بر روش علمی و استدلال منطقی است. این گفتمان تأکید دارد که دانش و درک ما از جهان باید بر پایه شواهد قابل تجربه، منطق و استدلال مبتنی بر داده‌های قابل ارزیابی و اندازه‌گیری شود؛ از این‌رو، روش‌های علمی و تجربی به‌عنوان ابزار اساسی برای به دست آوردن دانش و درک قرار می‌گیرند (خرسند و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۳۵). علاوه بر این، گفتمان مدرن بر تأکید بر فکر خود متمایز و استقلال ذهنی افراد نیز تأکید دارد. به این معنا که افراد باید قادر باشند در طول فرایند اندیشیدن و تصمیم‌گیری خود، بی‌طرفی و استقلال را حفظ کنند و تحت تأثیر مذاکره‌ای نباشند. گفتمان مدرن همچنین در تحلیل اجتماعی و سیاسی به توجه به نیازهای افراد، توزیع منصفانه منابع، حقوق انسانی و آزادی‌های شخصی تأکید دارد. این گفتمان در جهت تحقق توسعه پایدار، عدالت اجتماعی و حقوق بشر تلاش می‌کند؛

به‌طورکلی، گفتمان مدرن تلاش می‌کند تا از رویکردهای قدیمی و متمدن قبلی دوری کند و بر پایه داده‌های قابل تجربه، استدلال دارد (خواجه سروی و رادفر، ۱۳۹۶: ۲۲-۲۰). شایان ذکر است با توجه به مطالب بیان‌شده، تحلیل گفتمان مناسب‌ترین نظریه در جهت واکاوی و تبیین گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن است. به‌نظر می‌رسد هیچ‌گونه مغایرتی در تعامل میان گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن در جهت سوق جامعه برای توسعه سیاسی دیده نمی‌شود، ولی آنچه مهم است اختلافات و بدفهمی‌های موجود در گفتمان ایرانی - اسلامی در خصوص گفتمان مدرن و عدم توجه به معیارها و شاخصه‌های این گفتمان در اجرایی کردن توسعه سیاسی است که در ادامه بحث با تبیین هر یک از گفتمان‌های حاکم در ایران پس از انقلاب اسلامی به اثبات فرضیه مطروحه کمک شایانی شده است.

۳. بررسی تاریخی گفتمان‌های سیاسی در ایران (از مشروطه تا انقلاب)

دستیابی به توسعه سیاسی به معنای فرایندی است که در طول آن، نظام‌های ساده اقتدارگرای سیاسی که اغلب بر پایه قدرت و تعیین‌کنندگی اقدام می‌کنند، جای خود را به نظام‌های حق رأی همگانی، احزاب سیاسی، نمایندگی دموکراتیک و بوروکراسی‌های مدنی می‌دهند. این فرایند به معنای پذیرش و تقویت اصول مشارکت عمومی، حکمرانی مبتنی بر قانون، حقوق شهروندی، حق رأی و ایجاد ساختارهای سیاسی و اجتماعی است که بر پایه شفافیت، شرکت مردمی و احترام به حقوق انسانی ساخته شده باشند. در این فرایند، اهمیت بخشیدن به احزاب سیاسی به‌عنوان نهادهایی که نقش مهمی در نمایندگی مردم و شکل‌دهی به سیاست‌های عمومی دارند و همچنین، تقویت نظام‌های بوروکراسی مدنی که به‌عنوان وسیله‌ای برای اجرای قوانین و خدمات عمومی به مردم عمل می‌کنند، بسیار حیاتی است. به‌طورکلی، دستیابی به توسعه سیاسی به معنای جایگزینی اقتدارگرایی با دموکراسی، مشارکت مردمی فعال، احترام به حقوق انسانی و ایجاد ساختارهایی که از دیدگاه جامعه مدنی و احزاب سیاسی مستقل حمایت می‌کنند و امکان‌پذیر کردن نظرات گوناگون مردم را فراهم می‌آورند نیازمند آگاهی و حرکت عمومی شهروندان از یک‌سو و پذیرش و اراده حاکمان از سوی دیگر است. بررسی‌های تاریخی نشان داده است که در ایران، گفتمان توسعه سیاسی تابعی از گفتمان قدرت سیاسی است. بدین معنا که هرگاه قدرت سیاسی متمرکز، باثبات و مسلط بوده است، گفتمان توسعه سیاسی در عمل محدود و بی‌رنگ گردیده؛ درحالی‌که در دوره‌های عدم تمرکز قدرت گفتمان توسعه سیاسی به گفتمان غالب تبدیل شده است (فرقانی، ۱۳۸۳: ۲۵-۱۸). این امر نشان می‌دهد که

گفتمان توسعه سیاسی با گفتمان قدرت یا گفتمان حاکمیت رابطه‌ای مستقیم و تنگاتنگ دارد؛ بنابراین، مطالعه گفتمان حاکم در زمینه توسعه سیاسی در دوره‌های تاریخی گوناگون به معنای شناخت تفکر، دیدگاه و اراده قدرت سیاسی حاکم نسبت به دستیابی به شاخصه‌هایی چون توزیع قدرت، رقابت و مشارکت سیاسی، آزادی، قانون‌گرایی، ایجاد جامعه مدنی و درنهایت، شناخت میزان مشروعیتی است که حکومت از آن برخوردار است (نوذری، ۱۳۹۴: ۳۶).

در دوره مشروطه، روشنفکران ایران به دلیل تأکید بر «خواست سیاسی» برای پیشرفت مملکت، تحولات و دگرگونی‌های زبانی و مفهومی را در فرهنگ و زبان ایجاد کردند. مفاهیمی مانند «وطن»، «ملت»، «دولت»، «آزادی»، «مساوات»، «عدالت»، «قانون» و «حقوق بشر» در پرتو گفتمان جدید به معنای جدیدی پرداختند که با معانی سنتی خود فاصله گرفتند و به تعبیرات جدیدی منجر شدند که قبلاً در فرهنگ و زبان ایران معمول نبوده است. گفتمان‌های دوره مشروطه، چالش‌های زبانی و معنایی را برای تعیین مرز معنایی واژگان کلیدی گفتمان هویتی مدرن فراهم آورد. در این دوره، ایدئولوژی‌های سیاسی به شکلی که به مشروطه می‌پیوندید، با ویژگی‌هایی چون «قاطعیت»، «دقت»، «وضوح و صراحت»، «گزینشی بودن»، «تمایزبخشی» و «حرکت‌سازی» همراه بودند. این ایدئولوژی‌ها هم باعث طرفداری شدند و هم مخالفت، که نتیجه آن مطلق‌اندیشی و کاستی از بحث و مباحثه بود.

به‌عنوان نتیجه تحول از نظام پاتریمونیالیستی سنتی به نظام مشروطه، گفتمان هویتی جدیدی شکل گرفت که به‌وسیله آن، با تأکید بر ناسیونالیسم و استقرار «دولت مدرن»، هویت سیاسی در ایران تغییر کرد. این هویت سیاسی دیگر حول محور «قبله عالم» نبود، بلکه به جغرافیا و حدود سرزمینی مرتبط شد. این ائتلاف ملی شکل گرفت که شامل اقشار گوناگون جامعه و حتی ایلات بود و قدرت از محور «ظل‌الله» به ملت ایران و مجلس شورای ملی منتقل شد. این تحول منجر به تغییر مفاهیمی مانند «تبعه» و «رعیت» به «شهروند» و «ملیت» شد که نتیجه آن شکل‌گیری آگاهی ملی بود.

۴. گفتمان‌های حاکم بر ایران بعد از انقلاب اسلامی و تأثیر آن‌ها بر توسعه سیاسی

نخستین گفتمان حاکم پس از انقلاب اسلامی (۱۳۶۸-۱۳۵۸) گفتمان اسلام انقلابی بود. سال ۱۳۵۸، نخستین سال پیروزی انقلاب اسلامی و تغییر گفتمان حاکم در عرصه سیاسی بود؛ سالی که گفتمان حکومت مطلقه سلطنتی در برابر گفتمان آرمان‌خواهی اسلامی با گفتمان

اسلام انقلابی شکست را پذیرا و به حاشیه رانده شد و در ذیل گفتمان جدید خرده‌گفتمان‌های دیگر از جمله گفتمان خودی/ غیر خودی نیز شکل گرفت؛ به‌طور کلی، گفتمان حاکم این دوره گفتمان «آرمان‌گرایی اسلامی» یا «گفتمان اسلام انقلابی» بود که با تکیه بر شرایط سیاسی- اجتماعی و تحت تأثیر تحولات انقلابی، سعی در گسترش حضور و نفوذ خود داشت. این گفتمان با حمله گسترده نظامی عراق به ایران مصادف بود که در بردارنده تحولات تازه‌ای در حیثه گفتمان امنیتی بود و انگیزه‌های ملی را تاحدودی احیا کرد. در پرتو نظرات حفظ‌محورانه، مبادی ام‌القری مطرح شد که بر مبنای حفظ کشور به‌عنوان ام‌القرای کشورهای اسلامی تأکید داشت (هراتی، ۱۳۹۲: ۳۴).

مهم‌ترین و اساسی‌ترین ارزش‌های اسلامی و انقلابی این گفتمان شامل مؤلفه‌هایی مانند استکبارستیزی، صدور انقلاب و عدالت اسلامی هستند. در این گفتمان، استکبارستیزی اهداف عمل‌گرایانه‌تری پیدا کرد. ورود مؤلفه مهم وطن‌دوستی به گفتمان حاکم جهت‌گیری‌های پراگماتیست و عمل‌گرایانه در سیاست خارجی و انقباض سیاسی (مقابله قاطعانه و سختگیرانه علیه گروه‌های سیاسی مخالف و معاند) نیز ریشه در حقایق و واقعیت‌های برآمده از شرایط جنگی داشت. گفتمان اسلام انقلابی معتقد است که باید بر اساس آموزه‌ها و موازین اسلامی و تحقق آرمان‌ها، ارزش‌ها و احکام اسلامی، به تدوین، تنظیم و اجرای سیاست داخلی و خارجی پرداخت (وفایی، ۱۳۹۳: ۷۵-۹۰)؛ بنابراین، نمی‌توان انتظار داشت که در این دوره، گفتمان توسعه سیاسی عملاً در دستور کار حاکمیت قرار داشته و به گفتمان حاکم یا مسلط تبدیل شود؛ در واقع، هرچه بر اقتدار حکومت و قدرت کنترل آن بر محیط سیاسی- اجتماعی و تحولات عرصه ملی افزوده می‌شود، خطوط توسعه سیاسی ناشی از دوران گذار ماه‌های آغازین انقلاب کم‌رنگ‌تر می‌شود و بسیج‌های توده‌ای سال ۱۳۵۸ مجال اندکی برای عملکرد نیروهای جامعه مدنی باقی می‌گذارد. به بیان دیگر، توسعه سیاسی در این دوره نه در شمار دل‌مشغولی‌های فعالان و رهبران انقلاب است، نه عملاً تحولات و فعل‌وانفعالات سیاسی این دوره مجال برای پرداختن به این مهم باقی می‌گذارد و نه بافت و ساختار قدرت، چنین اقتضایی را برمی‌تابد (همان: ۷۵).

دومین گفتمان حاکم بعد از انقلاب اسلامی (۱۳۷۶-۱۳۸۶) گفتمان سازندگی بوده و این گفتمان از مرداد ۱۳۶۸ شکل گرفته است. در این سال گفتمان حاکم بر جامعه شامل ابعاد توسعه به سازندگی، رفاه اقتصادی و معیشت مردم به‌صورت سطحی و گذرا محدود شده است. عاملیت و فاعلیت دولت در تدارک و اجرای برنامه‌های توسعه اقتصادی (توسعه اقتصادی دولت- مدار)

پیشاپیش پذیرفته شده است؛ یعنی مشکل تنها در عدم اطلاع‌رسانی و تعامل مسئولان با مردم یا بعضاً در توطئه دشمنان و درنهایت، عدم صفا و صمیمیت کافی در رفتار با مردم خلاصه می‌شود. گفتمان توسعه سیاسی حاکم در این دوره فاقد مؤلفه‌های توسعه سیاسی چون دموکراسی، آزادی‌های فردی و اجتماعی، مشارکت نخبگان و روشنفکران، تکثر سیاسی و اجتماعی، قانون‌گرایی، شایسته‌گرایی، حقوق شهروندی، ضرورت شکل‌گیری نهادهای مدنی، مباحثات انتقادی و جامعه چندصدایی است. همچنین، لزوم تنش‌زدایی در روابط خارجی مورد غفلت قرار گرفته و دگرسازی در مناسبات بین‌المللی کم‌وبیش ادامه دارد (خالق‌پناه و سنایی، ۱۳۹۹: ۶۳).

البته این به معنای نادیده انگاشتن دشواری‌های تبدیل «گفتمان جنگ» به «گفتمان سازندگی» که در جای خود نوعی گشودگی و فاصله‌گیری از فضای سیاسی ایدئولوژیک دوران جنگ به‌شمار می‌آید نیست. پرداختن به توسعه اقتصادی و آبادانی کشور و توجه به نیازها و مشکلات معیشتی مردم اگر با بینشی ژرف و جامع صورت می‌گرفت، خود چند گام به پیش محسوب می‌شد؛ اما حتی در این زمینه نیز جنبه نمایشی فعالیت‌های سازندگی چشمگیر و برجسته می‌نمود و درحالی‌که کشور با عوارض و تبعات روی آوری به اقتصاد بازار درگیر بود، از مزایا و دستاوردهای قابل حصول آن بی‌بهره ماند (همان: ۷۲).

در دوره مشروطه، عدم توسعه منجر به بی‌پاسخ گذاشتن بسیاری از مطالبات سیاسی و اجتماعی شد. این وضعیت منجر به حاشیه‌نشینی گروه‌های مختلفی شد؛ از جمله روشنفکران، نخبگان فکری و سیاسی و بخش‌های مهمی از جامعه علمی و دانشجویی؛ عدم توافق دولت با توزیع و کنترل قدرت سیاسی باعث شد که این گروه‌ها به حاشیه رانده شوند. با عدم اتفاق نظر بر سیاست‌ها و اولویت‌های سیاسی، بخش‌هایی از جامعه که انتظار داشتند در فرایند تصمیم‌گیری سیاسی شرکت کنند، احساس ناامیدی کردند. این وضعیت منجر به افزایش تضادها، نابرابری‌ها و تشدید مطالبات سیاسی - اجتماعی شد. همچنین، گشایش‌های اقتصادی اندکی به‌وجود آمد؛ اما درعین حال، صحنه سیاسی با برخی مشکلات برقراری نظم و توافق مواجه بود که باعث افزایش ناامیدی و نارضایتی جامعه شد. این شرایط نشان‌دهنده نوعی ناتوانی و تعارض در سیاست‌گذاری در دوره مشروطه بود که به تدریج باعث از دست رفتن اعتماد عمومی و تشدید بحران‌های اجتماعی - سیاسی شد. این درحالی بود که خصوصی‌سازی ناقص و بی‌برنامه به شکاف طبقاتی و فساد اداری گسترده‌ای منجر شد. شاید مجموعه این رخدادها بود که زمینه‌ساز شکل‌گیری جنبش اجتماعی خرداد ۱۳۷۶ شد؛ درواقع، نارضایتی‌های عمومی که هر دو متن در مقطع مورد بحث از آن سخن می‌گویند معلول

توسعه ناموزون و غفلت از بعد سیاسی توسعه است که به عمد یا سهو، نادیده انگاشته شده است (فرقانی، ۱۳۸۱: ۲۶).

در دوره مشروطه، جایگاه و وضعیت شاخصه‌های توسعه سیاسی در ایران به شکلی که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد، تبیین می‌شود:

نخست، عدم اجرای قانون فعالیت احزاب: قانون فعالیت احزاب، که به منظور ایجاد فضایی برای تنوع سیاسی و مشارکت بیشتر در جامعه بود، به دلیل نقص‌ها و عدم اجرای کامل در دولت آقای هاشمی به بهره‌مندی احزاب و فرصت توسعه آن‌ها در جامعه ایران نرسید. این موضوع باعث محدودیت‌ها در فعالیت سیاسی و شرکت مردم در فرایندهای سیاسی شد. دوم، عدم اجرای قانون شهر و روستاها: قانونی که به منظور توسعه بخش‌های شهری و روستایی بود نیز به اجرا نرسید. این امر منجر به عدم گسترش و بهبود شرایط زندگی در مناطق مختلف شد.

سوم، محدودیت‌هایی در نشر و رسانه‌ها: در این دوره، امکان انتشار نشریات و کتب با رویکرد انتقادی و مخالف با حکومت محدود بود. بسیاری از نشریاتی که این موضوعات را پوشش می‌دادند، با محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های قانونی مواجه شدند و در مجموع، فضایی بسته و کنترل‌شده برای بیان آزادانه دیدگاه‌ها وجود داشت.

چهارم، فرهنگ سیاسی نخبگان: در این دوره، فرهنگ سیاسی نخبگان بیش از آنکه مبتنی بر همکاری و اجماع‌سازی باشد، با الگوهای منازعه‌محور و رقابت‌جویانه شناخته می‌شود. این امر مانع از شکل‌گیری فضای اجتماعی باز و سازنده برای تحقق توسعه سیاسی شد؛ چراکه بخش قابل توجهی از نخبگان به جای تلاش برای وفاق اجتماعی، درگیر منازعات جناحی و تثبیت یا گسترش موقعیت‌های فردی و گروهی خود بودند.

پنجم و در نهایت، سیاست‌گذاری ناموفق دولت: دولت در این دوره، به دلیل تمرکز بر امور اقتصادی و بازسازی پس از جنگ، نتوانست با ایجاد ثبات و نگاه خوش‌بینانه به عناصر اساسی توسعه سیاسی، زمینه‌های لازم برای ایجاد توسعه سیاسی را فراهم کند. به‌طور کلی، این دوره در ایران، با وجود تلاش‌ها برای اصلاحات سیاسی، با محدودیت‌ها و تعارضات سیاسی روبه‌رو بود که باعث ناتوانی در توسعه سیاسی و ایجاد فضای مشارکت عمومی بود.

سومین دوره گفتمانی پس از انقلاب اسلامی در ایران (۱۳۸۴-۱۳۷۶)، گفتمان اصلاحات است. در سال ۱۳۷۶، دولت مرکزی درحالی‌که بر خود مدعی اقتدار و ثبات بود، هم‌زمان ادعای توسعه سیاسی و جامعه مدنی را نیز داشت. از جمله ویژگی‌های این دوره می‌توان به

آزادی و تنوع در رسانه‌ها، افزایش مشارکت سیاسی و رقابت، تأکید بر قانون‌گرایی و شایسته‌گرایی و گسترش بحث‌ها و انتقادات سیاسی - اجتماعی اشاره کرد (موتقی، ۱۳۸۵: ۳۰۳)؛ اما این دوره همچنین با چالش‌های گفتمانی جدی نیز روبه‌رو بوده است. نخبگان سیاسی در این دوره، به‌جای تمرکز بر اصول و ارزش‌های مشترک، در تقسیم قدرت و ثروت مشغول شده و کار فکری و برنامه‌ریزی بیشتر را کنار گذاشته‌اند. همچنین، عدم اجماع درون نخبگان سیاسی و بروز تنش‌ها و درگیری‌های سیاسی یکی از ویژگی‌های بارز این دوره بوده است (علمدان، ۲۰۰۵: ۲۰۵). تنش‌ها و مبارزات داخلی، از جمله مبارزه بین جریان‌های اصلاح‌طلب و اصولگرا، بر سیاست‌ها و مواضع نخبگان سیاسی تأثیر گذاشته و برخی از آن‌ها را به واقعه و بستن انداخته است. به‌طورکلی، این دوره نشان‌دهنده یک مرحله گذار سیاسی است که همراه با تلاش برای ایجاد یک گفتمان توسعه سیاسی، با چالش‌ها و نقاط ضعفی همراه بوده است که از جمله آن‌ها، تقسیمات داخلی در نخبگان، عدم اجماع در تعاریف بنیادی و عدم توجه کافی به اصول قانونی و ارزش‌های جامعه است (افتخاری، ۱۳۸۸: ۴۳).

چهارمین دوره گفتمانی پس از انقلاب اسلامی در ایران (۱۳۸۴-۱۳۹۲)، گفتمان اصولگرایی است. این دوره به بررسی گفتمان سیاسی در دوره‌های مختلفی از تاریخ ایران می‌پردازد. در مرداد ۱۳۸۴، شعار توسعه سیاسی که در دوره‌های قبلی تجربه شده بود نتوانست به ارزش‌های دموکراتیک جامعه نزدیک‌تر شود. از طرفی، توسعه اقتصادی و عدالت اجتماعی نیز به میزان کافی مورد توجه قرار نگرفت. این شرایط باعث شد که گفتمان جدیدی به نام گفتمان اصولگرایی مطرح شود (جعفرپور کلوری، ۱۳۸۹: ۲۳۰). در گفتمان اصولگرایی، به ارزش‌هایی مانند عدالت اجتماعی، مبارزه با فقر و فساد، تبعیض و نابرابری و بازگشت به اسلام تأکید شدیدی داده شد. این گفتمان سیاست‌های جدیدی را به اجرا درآورد که در مقابل دو گفتمان پیشین، به‌ویژه توسعه سیاسی و آزادی بیان، انتقاد و سخن آورد. دولت در این دوره، با اتخاذ سیاست‌هایی که بیشتر اقتدارگرایانه و غیردموکراتیک بود و همچنین، با شعار «مردمی بودن دولت»، توسعه سیاسی و آزادی بیان را به حاشیه راند. گفتمان حاکم در این دوره دارای پیچیدگی و چندلایه بود و از مایه‌های عمیق بنیادگرایی رومانتیسم، پوپولیسم، تکیه بر نفت و خرده‌بورژوازی، احیای گفتمان سیاسی سنت‌گرایانه و امت‌محور و ضدیت با مدرنیته و غرب بهره می‌برد. این گفتمان نگرشی پست‌توسعه‌ای دارد که بیشتر به پایان توسعه و رد مبانی نظری و رویارویی با دنیای غرب تمایل دارد؛ به‌ویژه در مواردی مانند برنامه‌های هسته‌ای و شعار نابودی اسرائیل (موتقی، ۱۳۸۵: ۳۰۷-۳۰۶).

گفتمان این دوره را به اسامی مختلف نام‌گذاری کرده‌اند؛ از جمله گفتمان عدالت اجتماعی و اصولگرایی نومحافظه‌کار، راست رادیکال، اصولگرایی عدالت‌محور و غیره که با بهره‌گیری از نارسایی‌ها و کاستی‌های گفتمان پیشین و نشان دادن توان دسترسی بالا از خود توانست به گفتمان چیره و پر جنجال در پهنه سیاسی تبدیل شود. گفتمان اصولگرایی با سه اولویت اساسی بیکاری، مسکن و ازدواج روی کار آمد و بر پایه چهار اصل عدالت اجتماعی، مهرورزی، خدمت‌رسانی به مردم و توسعه همه‌جانبه کشور تشکیل شد (ایزدی و رضایی‌پناه، ۱۳۹۲: ۶۵). این دوره به بررسی تأثیر ویژگی‌های اقتدارگرایی بر فرایند توسعه و ساختار سیاسی در ایران پرداخته است. اقتدارگرایی با تمرکز بر ارزش‌هایی مانند عدالت‌محوری و بیگانه‌ستیزی، ارتباط نزدیکی با سیاست‌گذاری کشور دارد. این ارتباط می‌تواند منجر به تحولاتی شود که در برخی موارد باعث ایجاد چالش‌های جدی برای فرایند توسعه می‌شود. در این متن، تأکید شده است که وجود چنین باورهایی می‌تواند به نوعی، بهانه‌ای برای توطئه‌پردازی و فراقتنی نخبگان سیاسی باشد. این توهم از توطئه‌عنصری می‌تواند به نوعی محدودیت‌هایی را بر آزادی بیان، تقویت تقدیرگرایی و جلوگیری از نگاه علمی و عقلانی به امور سیاسی و اجتماعی ایجاد کند. علاوه بر این، در این متن بیان شده در صورتی که دولت ادعای عمل به این ارزش‌ها را در جامعه داشته باشد، از حمایت مردمی بالا برخوردار می‌شود و نیازی به حضور قدرت‌های خارجی برای ایجاد موانع در توسعه و تحولات اجتماعی ندارد. این موضوع می‌تواند منجر به محافظه‌کاری و عدم رعایت قواعد بازی در سیاست شود که به گفته نویسنده، نخبگان سیاسی ممکن است از حرف و عمل خود خارج از چهارچوب قانونی باشند و به‌طور اساسی، تصمیم‌گیری‌های خود را بر اساس اقدامات و نهادهای قانونی نپذیرند. در کل، تصویری از پیچیدگی‌ها و تأثیرات برهم‌کنشی اقتدارگرایی در نظام سیاسی یک کشور نشان می‌دهد که می‌تواند به ایجاد ناپایداری و بی‌اعتمادی در بین رقبای سیاسی و مردم منجر شود (مصطفی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۴۷).

در این دوره، وجود فرهنگی که با خشونت و عدم تساهل همراه باشد جزئی از فرهنگ نخبگان سیاسی ما است. اگرچه مصالحه و گفت‌وگو می‌تواند به حل مسائل سیاسی و اجتماعی کشور کمک کند؛ اما حضور خشونت و عدم تساهل در گفتمان سیاسی نه تنها نمی‌تواند این مسائل را حل کند، بلکه منجر به تشنج و ناآرامی‌های سیاسی در جامعه می‌شود. این نوع اندیشه کاستی‌نگر و عدم تسامح سیاسی، ناشی از خودباوری و فردگرایی در میان نخبگان سیاسی و دولت‌مردان در این دوره است (سریع‌القلم، ۱۳۷۷: ۱۳۳). در واقع، ما در این دوره با اصطکاک شدید منافع شخصی و عمومی مواجه هستیم که باعث ضعف منافع ملی و

گروهی می‌شود و موانعی بر سر راه ایجاد احزاب و گروه‌های سیاسی می‌گردد. این وضعیت، حتی بیشتر از دولت‌های گذشته، تلاش‌ها برای ارزیابی پایدار و تثبیت عناصر توسعه سیاسی را، با توجه به ویژگی‌های فرهنگی سیاسی نخبگانی که در حاکمیت هستند، مختل می‌کند.

پنجمین دوره گفتمانی پس از انقلاب اسلامی در ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۲)، گفتمان اعتدال یا اصلاح‌طلبان است. هرچه خصومت گفتمان حاکم با گفتمان رقیب بیشتر شود، آن گفتمان برجسته و قوی‌تر می‌شود. با قوی‌تر شدن گفتمان رقیب، گفتمان حاکم مجبور به نشان دادن خصومت بیشتری می‌شود و این روند شاید در نهایت، به هژمونیک شدن گفتمان رقیب و فروپاشی گفتمان حاکم بینجامد. رد پای چنین فرایندی را می‌توان در چالش‌های دو گفتمان اصولگرا و اصلاح‌طلب با برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی عناصری از ۱۳۹۲ الی ۱۳۹۶ مشاهده نمود.

در آستانه دوره یازدهم انتخابات ریاست جمهوری (۱۳۹۲)، گفتمان اصولگرا نتوانست یک نظام معنایی تازه‌ای را شکل دهد و هیچ‌گونه تغییر چشمگیری در آن رخ نداد. در نهایت، موجب تصلب و انسداد معنایی و ناکارآمدتر شدن مفاهیم دال‌ها و شعارهای گفتمان اصولگرایی شد و بحران معنا و بحران هویت گفتمان اصولگرایی و به حاشیه رفتن آن زمینه فروپاشی هژمونی گفتمان اصولگرا (دولت احمدی‌نژاد) را مهیا کرد و زمینه برای ظهور گفتمان اعتدال فراهم شد. در خرده «گفتمان اعتدال» با پشتیبانی گفتمان اصلاح‌طلب و در هم‌ارزی با این گفتمان کلان، با شاخص‌هایی چون تعامل سازنده، اعتمادسازی، تنش‌زدایی و آشتی با جهان و ثبات اقتصادی، روابط خارجی مانند تحریم‌ها، پرونده هسته‌ای، مذاکره با امریکا و موارد دیگر در دولت تدبیر و امید حل خواهد شد (هراتی، ۱۳۹۲: ۵۶).

یکی دیگر از عرصه‌هایی که گفتمان اعتدال در صدد بود تا آن را در این رقابت‌های انتخاباتی برجسته کند وضعیت بی‌ثباتی اقتصادی در گفتمان قبل (گفتمان رقیب) و سیاست‌های غلط اقتصادی بود که موجب نارضایتی از این گفتمان شده بود. در همین راستا، گفتمان اعتدال با اسطوره‌سازی و بحرانی نشان دادن وضعیت اقتصادی مردم سعی کرد با برجسته‌سازی دال‌های خود، پاسخ مقبولی به افکار عمومی بدهد؛ بنابراین، مفهوم «نجات اقتصادی» به‌نوعی ترسیم وضعیت بد گذشته بود و مفهوم تحول اقتصادی در فرصت «کوتاه‌مدت» تصویری آرمانی از آینده دولت تدبیر و امید را نشان می‌داد: ... «هوا بس ناجوانمردانه سرد است و من می‌خواهم به شما جوانان عزیز بگویم برنامه من نجات اقتصاد کشور است. اقتصاد ما امروز نیاز به نجات دارد».... (روحانی، ۱۳۹۲/۰۳/۱۸). با توجه به مذاکرات برجامی و تعلیق‌های انجام‌گرفته توسط دولت روحانی، خرده‌گفتمان اعتدال «گفتمان اصولگرایی» در این دوره رقابتی به

مفصل‌بندی جدیدی دست یافت که عناصر و دال‌های شناور جدید را مفصل‌بندی می‌کرد و با دال‌های از قبل موجود را برجسته‌سازی می‌کرد تا از این طریق مانع از افول گفتمانی و سقوط هژمونیک خود شود. البته در دوره دولت روحانی، برخلاف دوره احمدی‌نژاد، گفتمان اصولگرا کمتر شاهد استفاده از دال‌های شناور بود، بلکه بیشتر شاهد برجسته‌سازی دال‌های از قبیل موجود بود. دال‌های کمتر برجسته‌شده اصولگرایان در این دوره عبارت‌اند از: نفی سلطه‌پذیری و حمایت از مسلمانان و مستضعفان در فلسطین و لبنان (نوذری، ۱۳۹۴: ۶۸).

در محدوده انتخابات دوره دوازدهم نیز شاهد مفصل‌بندی جدید از دال‌های گفتمان اصولگرا هستیم که در دوره قبل در حوزه گفتمان رها شده بودند. این دال‌ها که در دوره اعتدال از حوزه گفتمان حاکم بنا به شرایط زمانی خارج شده بودند، مجدداً توسط اصولگرایان مفصل‌بندی شده و برای تقابل با گفتمان حاکم به‌ویژه حول دال مرکزی آن (مذاکره و سازش) گرد آمدند که عبارت‌اند از: غرب‌ستیزی، استکبارزدایی، تجدیدنظرطلبی و شالوده‌شکنی نظام بین‌الملل و بازتعریف انرژی هسته‌ای حق مسلم ماست (خواجه سروری و رادفر، ۱۳۹۶: ۱۸).

شایان ذکر است گفتمان اعتدال نیز مانند گفتمان‌های پیشین خود توانست اقدام مؤثری در جهت توسعه سیاسی داشته باشد؛ زیرا برنامه اصلی دولت تدبیر و امید در حوزه سیاست خارجی مذاکره با امریکا بود. این برنامه آن‌قدر برای آقای روحانی و متحدان سیاسی‌اش اهمیت داشت که بسیاری از مطالبات سیاسی و اجتماعی در حالت تعلیق قرار گرفت. اصلاح‌طلب‌ها تقدم توسعه سیاسی را از دستور کار خارج کردند و با تمام توان برای مذاکره با امریکا کنار دولت قرار گرفتند. این مسئله تا آنجا پیش رفت که آقای روحانی در خردادماه ۱۳۹۴ حتی «آب خوردن» ایرانی‌ها را هم به نتیجه مذاکرات پیوند زد. تمام تلاش‌های گفتمان اعتدال در جهت ارتقای توسعه سیاسی در کشور این بود که سرزمین اشغال‌شده را از طریق مذاکره با امریکا آزاد کند؛ اما نکته اساسی اینجاست که چرا گفتمان اعتدال اقتصاد کشور ایران و توسعه سیاسی آن را به کشوری اشغال‌شده همانند کرده است و این نوع تحلیلی گفتمانی نشان از ضعف گفتمان حاکم بر کشور است (خرسند و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۱۲).

فرض ما این است که هدف دولت از مذاکره با امریکا، لغو تحریم‌های اقتصادی است. فرض می‌کنیم اگر اولویت دولت اصلاحات، توسعه سیاسی بود، اولویت گفتمان اعتدال توسعه اقتصادی است. وقتی توسعه اقتصادی محور کار قرار می‌گیرد، لازم است بخش‌های دیگر خودشان را با آن تنظیم کنند. با توجه به اینکه اقتصاد ایران زیر شدیدترین تحریم‌ها، به تعبیر رئیس دولت در وضعیت «اشغال» قرار دارد، نقش سیاست خارجی در این میان برجسته

می‌شود. آقای روحانی اعتقاد داشتند وضعیت فعلی پیامد «تندروی» و «افراط‌گرایی» در گذشته است. به نظر می‌رسد منظور ایشان از «گذشته» گفتمان اصولگرایی است (خالق پناه و سنایی، ۱۳۹۹: ۷۲). با توجه به مؤلفه‌های نظریه گفتمان مدرن و مقدم بودن اقتصاد بر سیاست، در این گفتمان می‌توان نشانه‌ای از گفتمان مدرن را در جهت ارتقا و توسعه سیاسی در ایران مشاهده نمود؛ چراکه لازمه به‌کارگیری این مدل توسعه که به توسعه به گفتمان مدرن شباهت دارد، تقدم اقتصاد بر سیاست است. اگرچه این تغییر ریل از مسیر سیاست خارجی عبور می‌کند؛ اما سیاست خارجی یک وسیله است و مقصد اصلی توسعه اقتصادی است؛ به عبارت دیگر، در این مقطع، سیاست خارجی به پیشران توسعه اقتصادی در کشور تبدیل می‌شود. ایجاد و حفظ روابط اقتصادی نزدیک و مؤثر با کشورهای توسعه‌یافته از جمله امریکا از ملزومات این گفتمان است. همچنین، پیامدهای این تغییر ریل در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی، سیاست‌زدایی از جامعه و حذف یا به حاشیه راندن گفتمان‌های سیاسی ایدئولوژیک و ارزشی است (خرسند و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۲).

از دیگر نشانه‌های گفتمان مدرن در این دوره می‌توان به مؤلفه متکی نبودن به تک‌محصولی و واگذاری اقتصاد به بخش خصوصی اشاره کرد؛ بنابراین، می‌توان گفت هدف دولت از توافق هسته‌ای تنها این نبود که مشکل هسته‌ای را حل کند، بلکه مدعی ایجاد فضایی جدید در داخل کشور و فضای بین‌المللی بود. یکی از نشانه‌ها و ویژگی‌های این فضای جدید سیاست‌های سختگیرانه و انقباضی در درون کشور و تساهل و تسامح در سیاست خارجی بود؛ به طوری که مسعود نیلی، مشاور اقتصادی دولت روحانی در سال ۱۳۹۵ در مصاحبه با ماهنامه صنعت و معدن این بحث را مطرح می‌کند که تاکنون رشد اقتصادی ما بر پایه فروش نفت خام قرار داشته و با توجه به کاهش شدید قیمت نفت و نوسانات قیمتی آن، دیگر نفت نمی‌تواند نقش مؤثری در رشد اقتصادی ایران داشته باشد. نیلی با تأکید بر اهمیت رشد پایدار می‌گوید: «اقتصاد ما باید پشت سر هم رشد مثبت داشته باشد. آن وقت عواملی که ما در گذشته روی آن تمرکز نکردیم، مثل بخش خصوصی و تعامل با دنیا، می‌توانند به کمک ما بیایند تا بتوانیم رشد پایدار در اقتصادمان برقرار کنیم». نیلی تلاش دارد به آسیب‌شناسی اقتصاد ایران و ارائه راهبردهایی برای حل بحران‌های آن بپردازد. او «بخش خصوصی» و «تعامل با دنیا» را به عنوان عاملی برای رشد پایدار معرفی می‌کند؛ اما در ادامه، به ارائه راهبرد سیاسی می‌پردازد و می‌گوید: «در این چند سال اخیر، مطلبی که بنده مرتب مطرح کرده‌ام و متأسفانه پیشرفت محسوسی هم حاصل نشده، دستیابی به وفاق روی مؤلفه‌های اصلی فراهم‌آورنده رشد اقتصادی است» (خواجه سروی و رادفر، ۱۳۹۶: ۲۲).

از دیگر دلایل ناتوانی این گفتمان و شکست در توسعه سیاسی، اتکای همه‌جانبه به مذاکرات با غرب بوده است. مهم‌ترین برنامه دولت در حوزه سیاست خارجی «مذاکره» با آمریکا بود تا هم تحریم‌ها لغو شود و هم اصطلاحاً چرخ ساترفیوژها بچرخد. از مهم‌ترین برنامه‌های دولت در داخل کشور می‌توان از مواردی مانند طرح تحول نظام سلامت، گسترش اینترنت و فضای مجازی و تدوین منشور حقوق شهروندی نام برد. مذاکره با آمریکا بلافاصله پس از تحویل دولت در دستور کار قرار گرفت و طرح تحول نظام سلامت از اردیبهشت ۱۳۹۳ اجرایی شد؛ اما هیچ‌کدام دستاوردهای ملموسی برای مردم به دنبال نداشت. منشور حقوق شهروندی هم ایده‌ای بود که به مرگ زودرس دچار شد.

ششمین دوره گفتمانی پس از انقلاب اسلامی در ایران (۱۴۰۰ - تاکنون) گفتمان عدالت - جمهوریت است. با آغاز دولت سیزدهم در مرداد ۱۴۰۰، گفتمان جدیدی با محوریت عدالت و مردمی‌سازی حکمرانی وارد عرصه سیاست ایران شد. این گفتمان که می‌توان آن را «عدالت - جمهوریت» نامید، تلاش دارد اهدافی همچون کاهش نابرابری، بازتوزیع منابع، تقویت مشارکت مردمی و احیای ارزش‌های انقلاب اسلامی را پیگیری کند؛ درحالی‌که هنوز زمان زیادی از شکل‌گیری این گفتمان نگذشته است، نمی‌توان به‌صورت قطعی درباره موفقیت یا ناکامی آن در توسعه سیاسی داوری کرد؛ با این حال، بررسی اهداف، ابزارها و روندهای اتخاذشده در این دوره می‌تواند در شناخت بهتر این گفتمان مؤثر باشد. یکی از محورهای اصلی این گفتمان، تمرکز بر عدالت اجتماعی است. داده‌های آماری سال‌های اخیر نشان می‌دهد که شکاف طبقاتی در ایران به‌صورت نگران‌کننده‌ای افزایش یافته و دهک‌های پایین درآمدی فشارهای اقتصادی سنگینی را تجربه می‌کنند (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۹). بر همین اساس، گفتمان عدالت - جمهوریت تلاش دارد با اصلاح ساختارهای اقتصادی، افزایش حمایت‌های اجتماعی، توزیع عادلانه منابع، مبارزه با فساد و مردمی‌سازی فرایندهای تصمیم‌گیری، به این شکاف‌ها پاسخ دهد. رهبر انقلاب نیز در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، عدالت را یکی از آرمان‌های بنیادین انقلاب اسلامی دانسته و تحقق آن را شرط لازم برای رسیدن به تمدن نوین اسلامی معرفی کرده‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸).

از منظر توسعه سیاسی، این گفتمان تلاش دارد جمهوریت را در کنار عدالت تقویت کند. شعارهایی نظیر «دولت مردمی»، «بازگشت دولت به مردم» و تأکید بر نقش‌آفرینی مستقیم مردم در برنامه‌ریزی‌ها و تصمیم‌گیری‌ها، مؤید این رویکرد است. درعین حال، برخی منتقدان معتقدند که باوجود گفتمان مردمی، نهادهای واسط جامعه مانند احزاب، تشکل‌های صنفی و رسانه‌های مستقل، نقش پررنگی در فرایند حکمرانی ندارند و این می‌تواند مانعی برای نهادینه شدن توسعه

سیاسی در بلندمدت باشد (قادری و فتاحی، ۱۳۹۸: ۲۰-۱۸). همچنین، سیاست‌های اقتصادی دولت سیزدهم نشانه‌هایی از رویکرد عدالت‌محور و فاصله گرفتن از وابستگی به نفت و تمرکز بر تولید داخلی را دارد. در این دوره، تلاش‌هایی برای مردمی‌سازی اقتصاد، حمایت از تولید ملی و احیای نقش بخش خصوصی صورت گرفته است. با این حال، میزان موفقیت این اقدامات در کاهش فقر و تحقق عدالت اقتصادی هنوز محل ارزیابی و بررسی دقیق است. در مجموع، گفتمان عدالت - جمهورییت حامل نشانه‌هایی از بازگشت به اصول انقلاب اسلامی، تأکید بر عدالت اجتماعی، بازتوزیع منابع، تقویت مشارکت مردم و احیای جمهورییت است. همچنین، چالش‌هایی نظیر ساختار متمرکز تصمیم‌گیری، فقدان نهادهای واسطه مؤثر و محدودیت‌های اقتصادی ناشی از تحریم‌ها می‌توانند روند تحقق این اهداف را با پیچیدگی‌هایی مواجه سازند.

جدول شماره (۱). مقایسه گفتمان‌های حاکم بر اساس شاخصه‌های توسعه سیاسی

گفتمان‌های حاکم	شرایط حاکم بر گفتمان در دوره مشخص شده	شاخصه‌های منظره در گفتمان بر پایه توسعه سیاسی	نتایج حاصل از عدم توسعه سیاسی در پرتو گفتمان حاکم بر اساس شاخصه‌های توسعه سیاسی	نتایج حاصل از توسعه سیاسی در پرتو گفتمان حاکم بر اساس شاخصه‌های توسعه سیاسی
گفتمان اسلام انقلابی (۱۳۵۸-۱۳۸۸)	وقوع انقلاب، سرنگونی رژیم سلطنتی، حمله نظامی عراق به ایران	استکبارستیزی، صدور انقلاب، عدالت اسلامی، وطن‌پرستی	ضعف در بسیج توده‌ای، کم‌رنگ شدن جامعه مدنی، ضعف در ساختار سیاسی دموکراتیک، عدم تساهل و مدارای سیاسی، ضعف در کنترل بحران سیاسی، عدم رقابت احزاب سیاسی مستقل و کل‌رآمد، نبود آزادی بیان و عقیده	احترام به حقوق فردی، مشارکت در انتخابات، انتخابات آزاد
گفتمان سازندگی (۱۳۶۸-۱۳۷۶)	پایان جنگ تحمیلی، کاهش جدی تولید، ضعف اقتصادی، کسری بودجه، کاهش درآمد نفتی، رشد جمعیت	خصوصی‌سازی، عبور از بحران‌های اقتصادی و سیاسی، تساهل و مدارای سیاسی	محدود شدن رفاه اقتصادی، ضعف در جامعه مدنی، رعایت نشدن حقوق شهروندی، فساد اداری، شکاف طبقاتی، عدم ساختار سیاسی دموکراتیک، عدم فعالیت احزاب سیاسی	تقویت تولید، خصوصی‌سازی، مشارکت نهنگان، تبدیل گفتمان جنگ به گفتمان سازندگی
گفتمان اصلاحات (۱۳۷۶-۱۳۸۴)	ایجاد گفتمان جدید اصلاح‌طلبی، آغاز تنش میان دو جریان اصلاح‌طلب و اصولگرا	جامعه مدنی مطلوب، دموکراسی دینی، آزادی بیان، رعایت حقوق فردی و حقوق بشر، عدالت اجتماعی، تثبیت قانون اساسی	تنش و درگیری‌های سیاسی، به بیراهه کشیده شدن اهداف احزابی، نادیده گرفتن توسعه اقتصادی	تولید مطبوعات آزاد، فعالیت‌های نهادهای مدنی، مشارکت سیاسی، رقابت احزاب، فعالیت گسترده نهنگان سیاسی
گفتمان اصولگرایی (۱۳۸۴-۱۳۹۲)	گفتمانی در تقابل با گفتمان اصلاحات برخاسته از پارادایم فکری جدید	عدالت اجتماعی، مهرورزی، خدمت‌رسانی به مردم، مبارزه با بیکاری، فراهم کردن مسکن و ازواج	عدم آزادی بیان، نبود ساختار دموکراتیک سیاسی، عدم تساهل و مدارای سیاسی، ضدیت با مدرنیته، توهم توطئه، عنصری اصلی در عدم توسعه و به حاشیه راندن مفاهیم توسعه سیاسی	انتخابات آزاد، مشارکت در انتخابات
گفتمان اعتدال یا اصلاح‌طلبان (۱۳۹۲-۱۴۰۰)	برجام، نجات شرایط اقتصادی از دوره قبل	غرب‌بستیزی، تساهل و مدارای سیاسی، استکبارزدایی	توجه بیش از حد به مذاکرات و غافل شدن از مابقی مؤلفه‌های توسعه سیاسی	توجه به بخش خصوصی و عدم اتکا به صنعت تک‌محصولی نفت
گفتمان عدالت - جمهورییت (۱۴۰۰- تاکنون)	وجود فاصله طبقاتی، افزایش فقر، بحران‌های منطقه‌ای و جنگ‌های منطقه‌ای	عدالت اجتماعی، مبارزه با فقر	یک‌دست‌سازی حاکمیت، یک‌پارچه‌سازی عقیدتی و سیاسی و جناحی	

با توجه به داده‌های جدول بالا درمی‌یابیم در هیچ‌کدام از دوره‌ها و گفتمان‌های حاکم بر ایران پس از انقلاب اسلامی، به دلیل رقابت نامتوازن و نادرست در میان دو جریان حاکم اصولگرا و اصلاح‌طلب، هیچ‌گاه شاهد توسعه سیاسی مطلق نبوده‌ایم.

نتیجه گیری

از بحث و بررسی ماهیت و ویژگی‌های گفتمان‌های مختلفی که در طول سال‌های پس از انقلاب اسلامی ظهور و بروز کردند نتایج مختلفی را درخصوص توسعه سیاسی می‌توان استنتاج نمود. جمهوری اسلامی ایران در میان کشورهای در حال توسعه، اولین کشوری بوده که دارای قانون اساسی، پارلمان و نهادهای مدنی است. هر یک از گفتمان‌ها در دوره‌ای کوتاه، موفق به دستیابی به برخی از مؤلفه‌های توسعه سیاسی شده‌اند و به‌طور موقت، به جایگاه هژمونیک نسبی رسیده‌اند؛ چراکه ضدیت و تنازع گفتمان‌های حاکم در تقابل با هم امکان دستیابی مطلق به توسعه سیاسی را به‌وجود نیاورده است.

گفتمان‌های حاکم در ایران پس از انقلاب اسلامی در دوره‌هایی تلفیقی از گفتمان ایرانی-اسلامی و گفتمان مدرن بوده است و می‌توان چنین اذعان داشت که انقلاب اسلامی ایران از جهاتی مدرن و از جهاتی ضدتجدد است. دقیقاً به همین دلیل بود که رویارویی اهداف گفتمان سنتی ایرانی-اسلامی و گفتمان متجددانه مدرن نوعی چالش بین سنت و تجدد را در انقلاب اسلامی به‌وجود آورد که هنوز هم حل نشده است. انقلاب اسلامی ایران در دوران مدرن رخ داد و اساساً مفهوم «انقلاب» مفهومی مدرن است. «انقلاب» در فرهنگ اسلامی و در فرهنگ سیاسی یونان معنایی دیگر دارد. جنبه‌های دیگری نیز در انقلاب ایران وجود دارد که می‌توان به آن لحاظ، انقلاب ایران را با تجدد قابل مقایسه دانست. اگر به گروه‌های دخیل در انقلاب به‌ویژه گروه‌های متمایل به لیبرالیسم و مارکسیسم بنگریم، به‌خوبی می‌توان سویه‌های مدرن را مشاهده کرد. البته، این امر در گروه‌های سنتی و رهبر انقلاب کمتر دیده می‌شود. در شخص امام خمینی (ره) نیز علاوه بر جهات سنتی، می‌توان تمایل به مفاهیم مدرن همچون دموکراسی و جمهوری را دید. می‌توان چنین بیان داشت که حتی در نگاه گفتمانی امام خمینی (ره) هم تعامل میان دو گفتمان ایرانی-اسلامی و گفتمان مدرن مشاهده شده است.

نکته مهم در این بین آن است که هویت اسلام سیاسی در غیریت‌سازی که از ارکان و مؤلفه‌های گفتمانی است با تجدد شکل گرفت. هویت‌ها امور ثابتی نیستند و در غیریت‌سازی با «دیگری» شکل پیدا می‌کنند؛ اما تقابل و همسو نبودن دو گفتمان دارای پیامدها و ابعاد مختلفی بوده است که از جمله آن‌ها مهاجرت روستاییان به شهرهای بزرگ به‌ویژه تهران بود که تعارض و تقابل سنت و تجدد را در فرهنگ ایرانیان دوچندان کرد. بدین معنا که گفتمان‌های ایرانی-اسلامی حاکم بر ایران پس از انقلاب اسلامی، علی‌رغم ظرفیت‌های شتاب‌دهندگی و بسیج‌گری اجتماعی و سیاسی، ثبات‌سازی و همکاری‌های سرنوشت‌ساز تاریخی با گفتمان مدرن، در عرصه توسعه سیاسی به دلایلی چون ایدئال‌ها و آرمان‌ها و مبانی اندیشه‌ای و کارکردهای متفاوت

توانسته‌اند هماهنگی و همکاری معنا دار، مستمر و عمیقی را در فرایند توسعه سیاسی رقم بزنند. همان‌گونه که اشاره شد، نمی‌توان عملکردهای یک انقلاب را در بند یک نوع گفتمان دانست. پس از انقلاب اسلامی، گفتمان‌های مختلفی حضور داشتند. به‌طور مثال، گفتمان روزهای آغازین انقلاب که نهضت آزادی و شخص مهندس بازرگان گرایش‌های متجددانه داشتند و یا دو برهه سال ۶۰ و بعد از رحلت امام، باعث شد بنیان و کلیت گفتمان‌ها به سمت ارزش‌های سنتی متمایل شود. این در حالی است که جامعه مسیری دیگر طی کرده است. اگر جمهوری اسلامی را تداوم منطقی انقلاب اسلامی بدانیم، به‌خوبی می‌توانیم سویه‌های حرکت به سمت اسلامیت و اسلام‌گرایی و مقابله با مظاهر تجدد را مشاهده کنیم.

در مجموع، می‌توان گفت در گفتمان رهبری تضادی مابین سنت و تجدد وجود ندارد. مدرنیزاسیون روندی برای مدرن‌سازی ایران از دهه چهل به این‌سو بوده است و به دلیل عدم هماهنگی میان گفتمان‌ها و اندیشه‌های متفاوت با موفقیت مقرون نبوده است و دچار شتاب‌زدگی بیش‌ازحد شده است. این دو گفتمان به دلایل مطرح‌شده توانسته‌اند در دو حوزه سیاسی و اقتصادی به شکل موازی پیش رفته و گام‌های مؤثری در جهت توسعه سیاسی بردارند و در مقابل، گفتمان مدرن به دلیل کج‌فهمی و اختلاف آرا و اندیشه‌ها، زمینه‌های تعارض با سنت و مذهب را به‌وجود آورده است. رهبری مذهبی، امام خمینی (ره)، با توجه به ویژگی‌های منحصر به فرد خود توانستند مردم را در راستای آرمان‌های انقلاب و با توجه به تعارض به‌وجود آمده بین سنت و تجدد بسیج نمایند. حال باید با در نظر داشتن آرمان‌ها و اهداف انقلاب اسلامی و با هم‌سو کردن دو گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن و تعامل این دو با هم و به دور از نگاهی جانب‌گرایانه، گام‌های مؤثری را در جهت توسعه سیاسی با رعایت تمامی مؤلفه‌ها و شاخصه‌های آن برداشت. کلام آخر اینکه براساس فرضیه مطرح‌شده در پژوهش و با توجه به مؤلفه‌های توسعه سیاسی که از مهم‌ترین شاخصه‌های آن می‌توان به ساختار سیاسی دموکراتیک، فرهنگ سیاسی مدنی مشارکتی، نهادینگی سیاسی، تساهل و مدارای سیاسی، مشارکت سیاسی فعالانه، جامعه مدنی پویا، وجود ساختارهای عبور موفقیت‌آمیز از بحران‌های سیاسی، انتخابات آزاد و رقابتی احزاب سیاسی مستقل و کارآمد، آزادی عقیده و بیان و احترام به حقوق فردی اشاره کرد و با توجه به مؤلفه‌های تحلیل گفتمان، می‌توان چنین ادعان داشت که تقابل گفتمان ایرانی - اسلامی و گفتمان مدرن همواره یکی از موانع و چالش‌های توسعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی بوده است. بر همین اساس، تدوین الگوهای توسعه سیاسی عمومی و ملی منطبق بر گفتمان‌های مدرن جهانی توسط اساتید و دانشگاهیان رشته جامعه‌شناسی سیاسی و علم سیاست برای کشورمان ضروری است.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۵). تاریخ ایران مدرن، از صفویه تاج. ۱. ترجمه محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- افتخاری، ع (۱۳۸۸). «بررسی گفتمان اصلاحات در جمهوری اسلامی ایران». فصلنامه علوم سیاسی. ۱۳ (۲): ۴۱-۵۸.
- ایزدی، ع؛ رضایی پناه، ا (۱۳۹۲). تحلیل گفتمان اصولگرایی در جمهوری اسلامی ایران. تهران: مرکز پژوهش‌های راهبردی.
- بهرام‌پور، ع (۱۳۹۴). تحلیل گفتمان و کاربرد آن در علوم سیاسی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بشیری، حسین (۱۳۷۳). مبانی جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: انتشارات رشد.
- تاجیک، م (۱۳۹۰). تحلیل گفتمان انتقادی و سیاست پژوهی. تهران: سمت.
- جعفرپور کلوری، م (۱۳۸۹). تحول گفتمانی در سیاست ایران بعد از انقلاب. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جهانگیری، ع؛ فتاحی، س (۱۳۹۰). «گفتمان و تحلیل آن در علوم انسانی»، فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی. ۱۸ (۲): ۲۹۵-۳۲۰.
- خالقی پناه، ک؛ سنایی، ع (۱۳۹۹). تحلیل گفتمان سیاست فرهنگی دولتی در ایران (۱۲۸۵ ه.ش تاکنون). مطالعات فرهنگی و ارتباطات. ۱۶ (۶۱): ۱۳۲-۱۰۳.
- خالقی پناه، ع؛ سنایی، ر (۱۳۹۹). تحولات گفتمانی در جمهوری اسلامی ایران: از انقلاب تا برجام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خالقی پناه، ابوالفضل؛ سنایی، نصرالله (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی گفتمان‌های سیاسی در ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- خامنه‌ای، س.ع (۱۳۹۸). بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- خرسند، حسین و همکاران (۱۳۹۹). نقد گفتمان اعتدال در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- خرسند، ر و همکاران (۱۳۹۹). مبانی گفتمان‌شناسی: مفاهیم و روش‌ها. تهران: انتشارات سمت.
- خواججه سروی، ح؛ رادفر، ف (۱۳۹۶). گفتمان مدرن و تحلیل اجتماعی - سیاسی. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال (۱۳۹۳). چرخه گفتمانی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: از دولت بازرگان تا دولت روحانی. تهران: نشر مخاطب.
- دهقانی، محمدرضا، اکبری، احمد (۱۳۹۶). «تحلیل گفتمان با رویکرد بر گفتمان سیاسی»، فصلنامه پژوهش کاربردی در مدیریت و حسابداری. شماره ۶. تابستان: ۱۶۳-۱۵۰.
- رادفر، فیروز (۱۳۹۶). «تبیین تحول گفتمانی فرهنگ سیاسی: مطالعه موردی فرهنگ سیاسی ایران». پژوهشنامه علوم سیاسی. ۱۳ (۳): ۲۵-۱.
- روحانی، ح (۱۳۹۲، ۱۸ خرداد). سخنرانی رئیس‌جمهور منتخب در جمع خبرنگاران پس از اعلام نتایج انتخابات ریاست‌جمهوری یازدهم. تهران: وزارت کشور جمهوری اسلامی ایران. برگرفته از: <https://www.president.ir/fa/77080>

سریع‌القولم، محمود (۱۳۷۷). فرهنگ سیاسی در ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. سیف‌زاده، حسین (۱۳۸۸). پانزده مدل نوسازی، توسعه و دگرگونی سیاسی. تهران: قومس. عباس‌زاده، م (۱۳۹۹). «نگاهی به مفهوم توسعه و بعد سیاسی آن»، فصلنامه سیاست‌نامه. ۱۱ (۴): ۵۵-۷۶.

عالم، ع (۱۳۸۱). مبانی سیاست: اصول، مفاهیم و نظریه‌ها. تهران: نشر نی. فرقانی، محمد مهدی (۱۳۸۱). «تحول گفتمان توسعه سیاسی در ایران (از مشروطه تا خاتمی)»، فصلنامه علوم اجتماعی. سال پنجم. شماره ۳: ۳۵-۵.

فرقانی، ا (۱۳۸۳). توسعه سیاسی در ایران: از مشروطه تا انقلاب اسلامی. تهران: کویر. قادری، ج؛ فتاحی، ر (۱۳۹۸). «عدالت اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران: چالش‌ها و چشم‌اندازها»، پژوهشنامه عدالت اجتماعی. ۱ (۲): ۱-۲۸. کیانی، د (۱۳۹۰). روش‌شناسی تحلیل گفتمان در علوم سیاسی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۹). «بررسی شاخص‌های نابرابری درآمدی و الزامات سیاستی برای تحقق عدالت اجتماعی در ایران»، دفتر مطالعات اقتصادی کلان. بازیابی از <https://rc.majlis.ir>

مصلی‌نژاد، ع (۱۳۸۸). اقتدارگرایی در ایران و چالش‌های توسعه. تهران: نشر علم. مکرمی‌پور، م. ب؛ دلیری، ع؛ خانی، م (۱۴۰۱). «بررسی گفتمان‌های دولت‌های پس از انقلاب اسلامی ایران (۱۳۹۲-۱۳۵۷)»، پژوهش‌های سیاست‌پژوهی ایران اسلامی. ۳ (۱): ۳۵-۵۸. مقدمی، ع (۱۳۹۰). مبانی و مفاهیم تحلیل گفتمان. مشهد: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. موثقی، م (۱۳۸۵). تحولات سیاسی - اجتماعی جمهوری اسلامی ایران. تهران: قومس. نوزدی، حسین (۱۳۹۴). دگرگونی گفتمان‌های سیاسی در ایران معاصر. تهران: کویر. نوزدی، ح (۱۳۹۴). قدرت و گفتمان در ایران معاصر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. وفاپی، خسرو (۱۳۹۳). «توسعه سیاسی و سیاست مدرن: آسیب‌ها و چالش‌های توسعه سیاسی در ایران معاصر»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی. سال دهم. شماره ۲۹. زمستان: ۹۰-۷۵.

هراتی، م (۱۳۹۲). تحلیل گفتمان سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات. Alamdan, M. (2005). "Iran's Political Factions and the 2005 Presidential Elections". *Middle East Review*. 12 (3): 199-215.

Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. New York: Routledge..

Hantington, Samuel. p (1979). "The ChangtoChang: Modernization, Psdk Development, and Politics", in: *Comparative Modernization*, Cyril E. Black, New York: the free press.

Laclau, Ernesto and Chantal Mouffe (2001). *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso Books.